

PAPER DETAILS

TITLE: Mehmet Emin Rasulzade Düşününde Kafkasya Birliği ve Ermeniler

AUTHORS: Sevindzh Alieva

PAGES: 220-236

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3834758>

BENGİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Mehmet Emin Rasulzade Düşününde Kafkasya Birliği ve Ermeniler

Caucasian Union and Armenians In the Thought of M.E. Rasulzade

doi: 10.58646/bengi. 1462015

Geliş/Received: 30 Mart 2024

Kabul/Accepted: 01 Mayıs 2024

Sevindzh Alieva*

Özet

Mehmed Emin Resulzade'nin doğumunun 140. yıl dönümünde, onun ülke tarihindeki rolü ve faaliyetlerine ilişkin sorular yeniden gündeme gelmiştir. Onun Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Ermeniler ve Kafkasya Birliği'ne olan yaklaşımında çok ilgi çeken konulardandır. Özellikle Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler, cumhuriyetlerin tanınması, Kafkasya'da Konfederasyon kurgusu meselesinde Ermenilerin eleştirisini görmek mümkündür. Fakat onların eleştirilerinin gerekçesiz olduğunu belirtmek gerekmektedir. Resulzade'yi Nazi Almanyası ile işbirliği yapmakla suçladılar ve bundan başka suçlayacak veya eleştirecek bir şey bulamadılar. Böyle asılsız varsayımlar elbette ciddiye alınmamalıdır. Peki Resulzade neden Ermenilerin bu tepkilerine odak noktası olmuştur? Bunun için 20. yüzyıl Azerbaycan tarihine dair önemli bir kaynak olan Mehmed Emin Resulzade'nin kendi eserlerine bakmak gerekmektedir. Eserlerde onun Ermenilere ve Ermeni meselesine ve Kafkasya'nın birleştirilmesine yönelik planlarını görebiliriz. Tüm bu konular çalışmada tartışmaya açılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Resulzade, Azerbaycan, Kafkasya Birliği, Ermenistan.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Prof.Dr., Azerbaijan State Pedagogical University, e-posta: sevincaliyeva2000@gmail.com. Orcid: 0000-0003-0374-8551.

Atıf/Citation: Alieva, S. (2024). Mehmet Emin Rasulzade Düşününde Kafkasya Birliği ve Ermeniler. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 220-236.

Abstract

On the 140th anniversary of Mehmed Emin Resulzade's birth, questions regarding his role and activities in the country's history have come to the fore again. His approach to the Azerbaijan Democratic Republic, Armenians and the Caucasus Union are among the issues that attract more attention. It is possible to see the criticism of the Armenians, especially on the issues of relations between Armenia and Azerbaijan, the recognition of these republics, and the Confederation fiction in the Caucasus. However, it should be noted that their criticisms are unjustified. They accused Resulzade of collaborating with Nazi Germany and found nothing else to blame or criticize. Such unfounded assumptions of course should not be taken seriously. So why did Resulzade become the focal point of these reactions of the Armenians? For this, it is necessary to look at Mehmed Emin Resulzade's own works, which are an important source on the history of 20th century Azerbaijan. In his works, we can see his plans for Armenians, the Armenian issue and the unification of the Caucasus. All these issues are brought up for discussion in the study.

Keywords: Rasulzade, Azerbaijan, Caucasus Union, Armenia.

Giriş

20. yüzyılın başında Rusya İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomik, politik, ulusal-kültürel sorunları daha da şiddetli hale geldi. Ulusal farkındalık, siyasi hareketlilik, mevcut durumdan genel memnuniyetsizlik ve toplumun ileri gelen kesiminin yeni hukuki devlet modelleri kurgulama, mevcut toplum modelinde değişiklikler gerçekleştirme arzusunda bir artış gözlemlenmektedir. Buna toplumdaki sosyo-politik eğilimlerin oluşmasını, aydınlanma hareketinin ve reform ıslahatlarının ortaya çıkmasını (19. yüzyılın ikinci yarısı - 20. yüzyılın başı) ve kapitalist ilişkiler ve burjuva-demokratik reform taleplerinin ortaya çıkışını eklediğimizde ülkenin geldiği durum daha iyi anlaşılacaktır.

Bu süreçler, büyük Rusya İmparatorluğu'nun valiliklerinden biri olan Kafkasya'yı da etkiledi. Kafkasya'nın uzun ve kanlı işgali, reform girişimleri, sömürgeleştirme ve Ruslaştırma politikalarının uyumsuzluğu 20. yüzyılın başlarında etkisini göstermeye başladı. Bütün bunlar, önde gelen ulusal halk figürlerini mevcut koşulları modernleştirmenin yollarını aramaya zorladı. Eğitim sisteminin modernleştirilmesi ihtiyacı ortaya çıktı. Ulusal basının oluşturulması, ulusal eğitim kurumlarının açılması, ulusal dillerin öğretilmesi konusu, Müslüman halklar ile Hristiyanların eşit haklara yönelik çağrıları ve özgürlük talepleri giderek daha fazla dile getirildi. Güncel sorunlar tartışıldı ve yayımlar aracılığıyla siyasal, toplumsal ve ulusal düşünce şekillenmeye başladı. Halkta milli duygular uyandı.

Kafkasya'nın Müslüman milletleri arasında bağımsızlık için ulusal kurtuluş mücadelesi düşüncesini oluşturan ve daha sonra buna öncülük eden önde gelen halk figürleri işte bu koşullar altında büyüdü. Bu ulusal liderlerden biri de Mehmed Emin Resulzade'ydi.

Resulzade, 1904 yılında kurulan ilk Azerbaycan siyasi birliği "Hümme't"ın kurucularından biridir. Bu örgüt Rus okullarında okuyan Azerbaycanlı gençlerden oluşmaktaydı. "Örgütümüzün mensuplarında milli duyguları uyandırmaya çalıştık, anadilimizi, edebiyatımızı inceledik, Çarlığı kötüleyen şairlerimizin eserlerini okuduk, işçiler arasında devrimci ve ulusal içerikli broşürler dağıttık." (Свентоховский, 2001: 18). M.E. Resulzade, Rus İmparatorluğu'nun temellerini sarsan 1905-1907 devrimine katılanlardan biriydi. RSDİP (Rusya Sosyalist Demokrat İşçi Partisi) ve Hümme't'in beş bölgesel örgütünün toplantısına katıldı.

Aralık 1906-Mart 1907’de Bakü’de “Tekamül” adında bir Müslüman gazetesini çıkardı. Resulzade, devrin pek çok düşünürü gibi fikir ve kanaatlerini sadece gazete yazılarıyla değil, sanatıyla da dile getirmiştir. Şiirler ve oyunlar yazdı. 1908 yılında “Karanlıktaki Işıklar” adlı oyunu sahnelendi ve diğer “Nagehan Bela” adlı oyunun çalışmaları tamamlandı.

Resulzade kendisinin de belirttiği gibi her türlü ilerlemenin temel kaynağı olan milli şuurun uyanmasına büyük önem veriyordu. O, 1913 yılından itibaren Müsavat partisinin ideoloğu oldu.

Şubat devrimi sonrasında Rusya Demokratik Cumhuriyeti’nin federalizminden bahseden M.E. Resulzade, Rus devletinin evrensel değerlere ve onu oluşturan ulusların gelişim özgürlüğüne dayanması gerektiğini belirtmekteydi. M.E. Resulzade’ye göre bağımsız bir Azerbaycan için milli bağımsızlık gerekliydi. Bu düşüncenin altında demokratik ulusal devlet inşası yatmaktaydı.

ADC (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti), Müslüman Doğu’da dinin devletten ve ayrılmasına dayanan ilk cumhuriyet oldu. O dönemin halkının dini bilincini de hesaba katarsak, bu ancak M.E. Resulzade’nin önderlik ettiği milli seçkinlerin Avrupa demokratik standartlarına olan sadakatiyle mümkündü (Абасов, 2001: 287).

Resulzade’in hizmeti, terakki ve milli kimlik kavramının geliştirilmesiydi. “Millet” kavramı, dini bir topluluk olan “ümme” kavramından farklıdır: “dil, din, edebiyat, tarih ve geleneklerle birleşmiş bir insan topluluğudur. “Millet, M.E. Resulzade’nin haklı olarak belirttiği gibi, farklı bir toplumun en üst seviyesidir.

M.E. Resulzade’nin sosyalist görüşlerden ayrılışı sürgünde bulunduğu döneme denk gelmiş ve memleketine döndüğünde “İkbal” ve “Yeni İkbal” gazetelerinin sayfalarında yayınlanan yazılarla bunu belirtmiştir.

Resulzade, Türkçe’yi yabancı kelimelerden arındırılmış bir dil olmasını istiyordu. Hatta gazetelerin bu dilde basılmasına özen göstermekteydi (История общественно-культурного реформаторства на Кавказе и в Центральной Азии, 2012: 185, 276, 297, 300). M.E. Resulzade, bilim ile din arasında hiçbir fark olmadığını savunmakta, milli kültür ile millet kavramlarını eşit olarak görmektedir. Ulusal kültürü küresel kültürün bir parçası olarak kabul ediyordu. M.E. Resulzade’ye göre Müslüman halkların kültürel geri kalmışlığının nedeni, tüm kültürlerin birliğini sağlayan ve dünyanın geri kalanından izole olmasına yol açan dini algıların sağlam dini temellerden ayrılmasında görüyordu. O, halk kültürünün ulusal sınırlar içinde

kalmaması gerektiğine, diğer milletlerin kültürleriyle sürekli etkileşim halinde olması gerektiğine inanıyordu. Düşünür, laik eğitim veren yeni usul okulların da kurucularındadır. Resulzade, hem Doğu hem de Rus ve Avrupa edebiyatını ve kültürünü bilmeyi söylüyordu. Aynı zamanda milli şair ve yazarlarımızı yetiştirmek ve incelemek gerektiğini dedüşünüyordu (Расулзаде, 2010: 27).

A. Hüseyinzade ve Ziya Gökalp'in Türk halkının modernleşmesine ilişkin görüşleri, M.E. Resulzade'nin çıkardığı, Azerbaycan milli düşüncesinin ve Türklüğünün ana propaganda organı olan "Açık Söz" gazetesinin ilk sayısında verilmişti. M.E. Resulzade, ütöpik Turan düşüncesinden vazgeçerek ortak kültürel Türk değerlerine odaklanmayı tercih etmekteydi. M.E. Resulzade köklü demokratik değişimlerin destekçisiydi (Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент, 1998: 40).

1. Kafkasya Birliği

M.E. Resulzade, Moskova'da düzenlenen Birinci Tüm Rusya Müslümanları Kongresi'nde Müsavat partisinin başkanı olarak konuşma yapmış ve Rusya Demokratik Cumhuriyeti'nin federal ilkelerinden bahsetti. Nisan 1917'de Kafkas Müslümanlarının Birinci Kongresi'nde bölgesel özerklik taleplerini dile getiren kişi de M. E. Resulzade'ydi. Ve bu düşünce başarılı oldu. Moskova Kongresi'nin ardından sadece Kuzey Kafkasya'da değil, Azerbaycan'da da önemli bir olay yaşandı. 12 Mayıs'ta Gence'de Türk Federalist Partisi'nin kuruluş toplantısı yapıldı. 3 Haziran 1917'de federalistler ile Müsavat partisinin birleşmesiyle Türk Demokratik Federalist Fırkası Müsavat kuruldu. Kabul edilen bildirgede kitlelerin ekonomik ve sınıfsal çıkarlarının yanı sıra Türk halklarının ve Rusya'nın diğer halklarının ulusal ve kültürel özemlerinin korunması gibi konular yeni partinin amacı olarak verilmişti. Rus kamuoyuna göre Türk milliyetçi örgütünün oluşumu Türkiye'nin çıkarları ve Türkçülük düşüncesiyle ilintiliydi. Müsavat'ın 1. Kurultayında (26-31 Ekim, Bakü) M.E. Resulzade, Müsavat Türk Demokratik Federalist Partisi Merkez Komite Başkanlığına seçildi (Алиева, 2013: 25-33).

Tüm Rusya Kurucu Meclisi'ne milletvekili seçildi. Ocak 1918'de Kurucu Meclis'in Bolşevikler tarafından feshedilmesinin ardından Transkafkasya'dan gelen milletvekilleri Tiflis'te toplandılar ve Şubat 1918'de M.E. Resulzade'nin de katıldığı Transkafkasya Seymi'ni kurdular. 26 Mayıs'ta Gürcistan heyeti, Seym'i terk ettiğini ve bağımsız bir devlet kurduğunu duyurdu. 27 Mayıs'ta Müslüman fraksiyonunun olağanüstü toplantısında M.E. Resulzade

başkanlığında Geçici Milli Şura kuruldu.28 Mayıs 1918’de Milli Şuranın ilk toplantısında Azerbaycan’ın cumhuriyetçi siyasi yapıya sahip bağımsız demokratik bir devlet olduğu ilan edildi.Başbakan F.H. Hoyski başkanlığında Azerbaycan Cumhuriyeti Birinci Hükümeti kuruldu.Resulzade 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin oluşması sürecini başlatmasına rağmen lideri seçilemedi. Şunu da belirtelim ki, Bakü dahil Azerbaycan topraklarının bir kısmının, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını tanımayan ve onu tehdit eden Bakü Halk Komiserleri Sovyeti’nin (Bakü Komünü) kontrolü altındaydı.

M.E. Resulzade, hükümet ve parlamentonun aldığı tüm kararlarda ve güncel tüm tartışmalarda aktif rol aldı.Mesela Türk birliklerinin davet edilmesi, ADC’nin başkentinin Bakü’ye taşınması, Bakü Devlet Üniversitesi’nin açılması, ulusal nitelikli kadro yetiştirilmesi ve bilimin geliştirilmesi, Azerbaycan dilinin devlet dili olarak ilan edilmesi vb.

M.E. Resulzade, Kafkasya’nın Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya’yı içerecek bir birlik devleti altında birleştirilmesini desteklemekteydi (Азербайджан, 1918: № 33). 1918-20 yıllarında Kafkasya’daki devlet kurumlarının birleştirilmesi yönünde çeşitli fikirler ortaya çıktı. O dönemde düşünür şunları söylemişti:” Azerbaycan’ı Kafkasya’nın konfedere bir parçası olarak, Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya’yı da içermesi gereken bir birlik devleti olarak hayal ediyorum...” (Азербайджан, 1918: № 33).

M.E. Resulzade, ADC’nin Kızıl Ordu’nun tarafından işgalinden sonra tutuklandı (Мамед ЭминРасулзаде. Сборник произведений и писем, 2010: 9, 19). Halk Komiserliği başkanı İ.V.Stalin’in emriyle M.E. Rasulzade serbest bırakıldı ve Moskova’ya gönderildi. 29 Kasım 1920’de M. E. Resulzade, Stalin’in tavsiyesi üzerine Halk Komiserliği’nde basın komiseri olarak işe başladı. Bununla birlikte o, Halk Komiserliği’ne bağlı Moskova Şarkiyat Enstitüsü’nde Farsça dersleri veriyordu.

1922 yılında M.E. Resulzade gizlice Petrograd’dan Finlandiya’ya, oradan Fransa’ya, sonra da Türkiye’ye kaçtı.M.E. Resulzade, İstanbul’da “Azerbaycan Cumhuriyeti” kitabını yayınladı (1923). 1923-27 yıllarında M.E.Resulzade’nin editörlüğünde İstanbul’da “Yeni Kafkasya” dergisi yayımlandı.Moskova’nın protestolarının ardından dergi kapatıldı ve M. E. Resulzade Avrupa’ya gitti. Bir süre Varşova ve Berlin’de yaşadı. Müsavat Partisinin Dış Temsilciliğine ve Milli Azerbaycan Merkezi Başkanı oldu.O, uluslararası örgüt

“Prometheus”un bir üyesiydi ve burada Rusya’nın zulmettiği milletlerin temsilcilerinden biriydi (Расулзаде, 2010: 9, 19).

M.E. Resulzade sürgünde Kafkas Konfederasyonu fikrini savunmaya devam etti.1922 yılının sonlarında İstanbul’a dönen M.E. Resulzade, Kafkasya’nın birleştirilmesi konusunda Türk hükümetinden destek almaya çalışıyordu.Ona göre “siyasi ve hatta daha fazla ekonomik fırsatlara sahip bağımsız bir Kafkasya, uluslararası dünya siyaseti açısından büyük önem arzedecektir.” (Расулзаде, 1930: 62).

M.E. Resulzade, Türk hükümetine Kafkasya muhacirlerini koordine etmeyi önerdi. Ekim 1924’te İstanbul’da Kafkas göçmenlerinden tarafından Kafkas Federalistleri Komitesi kuruldu. Ekim-Kasım 1924’te Paris’te Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya temsilcileri Kafkas Konfederasyonu şeklinde bir devlet birliğinin kurulması yönünde karar kabul etti. Ermeniler ise bu fikri tartışmayı bile reddetti. Ekim 1924’te İstanbul’da Kafkas Konfederalistleri Komitesi kuruldu. Hatta bir noktada bu düşünceye Türk makamlarında da ilgi uyandırmayı başardı. Ancak Türk-Sovyet ilişkileri ısındıkça, özellikle iki ülke arasında 17 Aralık 1925’te dostluk ve tarafsızlık anlaşması imzalandıktan sonra Ankara bu konuya olan ilgisini tamamen kaybetti. O andan itibaren M.E. Resulzade, Kafkasya’nın birleşmesi düşüncesiyle ilgilenen Avrupalı temsilciler ile aktif olarak işbirliği yapmaya başladı (Алиева, 2020: 14-18).

Komite daha sonra Paris’e taşındı.Kafkasya ve Ukrayna halklarının savunmasına yönelik yayın organı olan “Prometheus” dergisinin ilk sayısı orada çıktı.Bu dergi Haydar Bammat’ın Paris’teki dairesinde derlenmiş ve adını onun kişisel girişiminden almıştır. Haziran 1925’te Paris Kafkas Komitesi, birleşik bir Kafkas Komitesi’nin kurulmasına önayak oldu. Nihayet 15 Haziran 1926’da İstanbul’da Kafkas İstiklal Komitesi (KİK) kuruldu.Komitenin üyeleri bunlardı: M.E. Resulzade, M. Vakılov (Azerbaycan’dan), Said Şamil ve Alihan Kantemir (Kuzey Kafkasya’dan), N. Ramişvili ve N. Magalaşvili (Gürcistan’dan). M.E. Resulzade’nin anılarında “Kafkas İstiklal Komitesi’nin İstanbul’da örgütlendiği ve buna Kafkas Konfederasyonu fikrini savunan Azerbaycan’ın temsilcilerinin aktif olarak katıldığı” söylenmektedir (Расулзаде, 2010: 140). Türk yönetiminin sergilerdiği tavır nedeniyle komite, faaliyetlerini Paris’e taşıdı.14 Temmuz 1934’te Brüksel’de düzenlenen Kafkas halkları konferansında Kafkas Halkları Konfederasyonu’nun kurulmasına ilişkin anlaşma imzalandı.

1930 yılında Resulzade, “Kafkas Dağlıları” dergisinde yayınlanan “Kafkas Birliği Sloganı Altında” başlıklı makalesinde şunları söylemektedir:” Kafkas halklarının birliği ve Kafkas Konfederasyonu’nun bağımsızlığı fikrinin uygulanmasının gerekliliğine dair tam anlayışımız, nihai zaferimizin kesin garantisidir.”

Ocak-Şubat 1935’te Paris’te Prometheus hareketinin Kafkasyalıların yönetim organının reformu üzerine bir konferans toplandı. KİK kaldırıldı ve Kafkas Konfederasyonu Konseyi (KKK) kuruldu (bir tür sürgündeki pan-Kafkasya hükümeti). Başkanlık Divanı, üç Kafkas cumhuriyetinin her birinden bir temsilciyi içeriyordu (Azerbaycan’dan M.E. Resulzade).

M.E. Resulzade ve onun gibi düşünenler Avrupa ülkelerinin yardımına güvenmekteydiler. Resulzade, Kafkasya siyasi göçünden oluşan tek bir koalisyon oluşturmaya çalışmaktaydı. O, Gürcü ve Kuzey Kafkasyalı siyasi muhacirlerle birlikte 11-16 Aralık 1952 tarihleriarasında Münih’te bir Pan-Kafkasya konferansı düzenledi. Tüm muhacir örgütlerinin faaliyetleri 1934 Kafkas Cumhuriyetleri Konfederasyonunun Kuruluşuna İlişkin Pakt’ın ana hükümlerine göre yönlendirildiğini belirtmek gerekir (Балаев, 2009: 196-197, 208, 215-216; Абуталыбов, 2011: 30-35).

M.E. Resulzade ömrünün sonuna kadar tüm Kafkasya’nın birleştirilmesi fikrini destekledi. Fikirlerini sadece makale ve kitaplarında dile getirmekle kalmıyor, aynı zamanda Avrupa’da bu konuda konuşmalar da yapıyordu.

M.E. Resulzade, Azerbaycan’ın ve tüm Kafkasya’nın bağımsız yaşamasının ve kalkınmasının gerekliliğini göstermeye çalışmaktaydı (Расулзаде, 2010: 13-14, 22, 31).Kafkasya’nın kaderini ve Kafkasya’da Türklüğün ortaya çıkışını anlatıyordu.Çarlığı ve tiranlığı devirme, hak ve özgürlük talep etme fikri böyle doğdu.M.E. Resulzade, “Türklerin birleşmesi fikrinin Azerbaycan’ın Kafkasya Konfederasyonu’na girmesine engel olamayacağına” inanıyordu (Расулзаде,1930: 7). Aynı zamanda Azerbaycanlılar da ayrı bir ulusal devlet kurmaya çalışıyordu.

M.E. Resulzade, kendisinin ve arkadaşlarının Rus halkına karşı hiçbir düşmanlığının olmadığını, hatta onlar için “iyi dileklerde” bulunduğunu vurguladı.O, “bizi kendi arabasına bindirmeye zorlayacak ve hayatlarımızı istediğimiz şekilde inşa etmemizi ve kültürel gelişimimizi engelleyecek Rus emperyalizminin düşmanıydı.”Rusya’ya sadakat Kafkasya’nın bağımsızlığıyla bağdaşmıyordu (Расулзаде, 1930: 4, 8-9).

Hatırlayalım ki Ekim 1917'den sonra Kafkasya bölgesinin önde gelen temsilcileri Güney ve Kuzey Kafkasya'da bağımsız siyasi kurumların oluşmasında aktif rol almışlardı. Ancak Kafkas Konfederasyonunun kurulması amacıyla yapılan görüşmeler sonuçsuz kaldı. Tarihî gelişmeler, Kafkasya'nın ilk devlet yapısı olan Transkafkasya Seymi'nin 20. yüzyılın başında uyumsuzluğunu göstermiştir. Kafkasya konferansına yönelik girişimler bile Azerbaycan ile Ermenistan, Ermenistan ile Gürcistan arasındaki toprak anlaşmazlıkları nedeniyle başarısızlıkla sonuçlandı. Gürcülerin Azerbaycan'a yönelik toprak iddialarına rağmen Denikin tehlikesi nedeniyle 16 Haziran 1919'da Azerbaycan ile Gürcistan arasında askeri-savunma konusunda anlaşması imzalandı.

Birleşme projeleri yalnızca Azerbaycan ile Dağlı Cumhuriyeti arasında tartışıldı, ancak tarihi olaylar nedeniyle tam hayata geçirilemedi. Gerçi bu iki devleti birbirine bağlayan projeler defalarca hazırlandı. Kafkasya'nın geri kalan devlet ve siyasi kurumlarının Kafkasya bölgesinin birleşmesi için en azından teorik bir proje ortaya koyamaması, bu cumhuriyetlerin çöküşünü önceden belirledi. Ancak Kafkasya'nın birleşmesi ve bağımsızlığı kurgusu, Kafkasya muhacirleri arasında tartışmalı da olsa uzun süre müzakere konusu olmuştur. Sonuçta her cumhuriyet birer birer düştü. Birleşme fikri, M.E. Resulzade'nin hayatı boyunca savunduğu güvenlik ve bağımsızlık amacını koruyabilen güçlü, bağımsız bir devletin yaratılması anlamına geliyordu.

1928'de Varşova'da, Rusya'dan gelen ulusal muahcir gruplarından oluşan bir topluluk - Rusya'nın Ezdiği Halklar Birliği "Prometheus", kuruldu (merkezi Paris'). Önce M.E. Rasulzade, ardından da Kuzey Kafkas Dağlıları Halk Partisi'nden Tausultan Şakmanov buraya liderlik etmişti (Расулзаде, 2010: 140).

Amerikan Senatosu'nun 23 Nisan 1929 tarihli özel komisyon tasarısına göre, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı, "Kafkas cumhuriyetlerinin (Gürcistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya) ulusal hükümetlerine, geçici olarak görev yapmak zorunda kalacak bir diplomatik temsilci atayabilirdi fakat onların topraklarını Bolşeviklerin işgali altındaydı." (Расулзаде, 2010: 140).

14 Temmuz 1934'te Brüksel'de Kafkas halklarının bir konferansı düzenlendi. Azerbaycan'ı M.E. Resulzade ve A. Topçubaşov, Kuzey Kafkasya'yı Çulikov, Şakmanov ve Sunjev temsil etti. Kafkas Halkları Konfederasyonu'nun kurulmasına ilişkin anlaşma imzalandı. Belgede varılan anlaşmanın şu noktaları açıklandı:

- 1) Konfederasyona dahil tüm cumhuriyetlerin çıkarına olacak dış politika, ilgili yetkilere sahip kurum tarafından uygulanacaktır.
- 2) Konfederasyonun sınırlarının savunulması, genel komuta altındaki milli ordulardan oluşan silahlı kuvvetlerine emanet edelecektir.
- 3) Anlaşmaya imza atanlar arasındaki tüm anlaşmazlıklar, tahkime veya kararları bağlayıcı olan Konfederasyon Yüksek Mahkemesine götürülecektir.
- 4) Anlaşmaya taraf olanların oluşturduğu uzman komite, Konfederasyon tüzüğü taslağını hazırlamaya başlayacak ve bu taslak kongrede tartışmaya sunulacaktır.

Başkanlık Divanı'nda Azerbaycan (M.E. Resulzade), Gürcistan (K. Jordaniya) ve Kuzey Kafkasya'dan (M.G. Sunjev) temsilciler yer aldı.

1939 yılında Alman hükümeti Berlin'de Dr. Ahmeteli'nin önderliğinde "Gürcü Bürosu"nu kurdu. Daha sonra "Kafkasya Bürosu" adını aldı. Almanya'da "Özgür Kafkasya" planı hazırlandı. 15 Nisan 1942'de Almanya'nın "eşit müttefiki" statüsünü alan Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya halklarının Özgürlük Komiteleri kuruldu. "Kafkasya" Reichscommissariat'ına şunların dahil edilmesi planlandı:

- Gürcistan ve Azerbaycan SSC,
- Stavropol bölgesi,
- Tüm Kuban,
- Kabardey-Balkar ve Terek'e komşu bölgeler - Çeçenistan-İnguşetya,
- Kabardey-Balkar ve Dağıstan.

Ağustos 1942'de Çeçenistan-İnguşetya'da Sovyet yönetimine karşı ayaklanmalar başladı. Bundan önce bölgede 1920-30'lu yıllarda da ayaklanmalar gerçekleşmişti.

Mahirbek Şeripov (1943'te öldürüldü) liderliğindeki Çeçen isyancılar Sovyetler Birliği'ne savaş ilan etti. Kasım 1941'de Kabardey-Balkar, Kuzey Osetya, Çeçenistan-İnguşetya ve Dağıstan topraklarında isyanlar ve protestolar başladı. Ocak 1942'de Çeçenistan lideri Hasan İsrailov'un (Terloyev) önderliğinde, Kafkasya'da özgür Federal Cumhuriyet yaratmak amacıyla askeri-siyasi bir örgüt kuruldu - Kafkas Kardeşlerin Özel Partisi (Alman mandası altındaki Kafkasya kardeş halkları). Kuzey Kafkasya halklarının temsilcilerinden Kuzey Kafkasya topraklarına asker gönderilmesi planlandı (Абрамян, 2006: 19-132). Fakat

Alman askeri yönetiminin planlarında Kafkasya bölgesindeki durum dikkate alınmadı. Kafkasya'nın pek çok halkı faşistlerle işbirliği yapmakla suçlanarak baskılara maruz kaldı ve yaşadıkları yerlerden sürüldü. Aynı zamanda Kafkasya halkları, İkinci Dünya Savaşı zamanı faşizme karşı mücadelede eşi benzeri olmayan bir kahramanlık gösterdi.

Alman temsilciler uzun süredir Resulzade'yi kendi taraflarına çekmeye çalışıyorlardı. Altı aylık konuşmalardan sonra ona Dresden'de profesörlük teklif ettiler. Türk gazeteci Uğur Mumcu, Almanların Resulzade'yi ne parayla, ne şöhretle, ne de mevkiyle ele alamadıklarını yazmaktaydı. Resulzade'nin Almanlarla işbirliğini kabul etmesinin tek şartı Azerbaycan'ın bağımsızlığıydı. Ancak Almanlar buna hiçbir şekilde razı olmadılar ve Berlin'e yeni siyasi muhacirlerin gelişini organize ederek Resulzade'yi onlardan uzaklaştırma politikası yürüttüler (Балаев, 2009: 254-256).

1947 yılında M.E. Resulzade Türkiye'ye taşındı. Ankara'daki Azerbaycan Milli Merkezi'nin başkanlığını yaptı. 1949 yılında Resulzade Azerbaycan Kültür Derneği'ni organize etti. 1952'den itibaren "Azerbaycan" yayınlamaya başladı. 18 Aralık 1952'de M.E. Resulzade, Münih'te düzenlenen konferansın ve Azerbaycan Milli Merkezi'nin başkanı olarak konuşma yaptı.

1920-30'lu yıllarda M.E. Resulzade, "Yeni Kafkasya", "Azeri Türk", "Odlu yurt", "Azerbaycan yurt bilgisi", "Kurtuluş", "Azerbaycan" dergileri, "Bildiriş" ve "İstiglal" gazetelerini yayınladı. "Asrımızın Siyavuşu" (İstanbul, 1922), "Azerbaycan Şairi Nizami" (Ankara, 1951), "Azerbaycan Cumhuriyeti" (İstanbul, 1922), "Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı" (Berlin, 1936) "Azerbaycan Kültür Gelenekleri" (Varşova, 1938), "Rus Edebiyatından Örnekler" tercüme kitabı (İstanbul, 1912), M. Gorkin'in hikâyelerinin tercümeleri (Bakü, 1914), "Demokrasi" kitabı (Bakü, 1914), 1917 "Panturanizm ve Kafkasya Problemi" (Paris, 1930), "Çağdaş Azerbaycan Tarihi" (Ankara, 1951), "Stalin'le Konuşmalardan Hatıralar" (Ankara, 1954) ve bunlar gibi birçok eser yayınlamıştır.

1938-39 yıllarında M. E. Rasulzade'nin "Azerbaycan'da Sovyet Terörü ve Ulusal Direniş" (1938) başlıklı iki makalesi "Prometheus" dergisinde yayımlandı ve metni "Das Problem Aserbeidschan" (Berlin, 1938) adlı kitabında yer aldı. Azerbaycan'ın ulusal bağımsızlığı fikrinin sadık hizmetkarı 6 Mart 1955'te Ankara'da vefat etti.

2. Ermeni Meselesi

Resulzade, “Azerbaycan Cumhuriyeti” adlı eserinde Bakü Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı ve dışişleri komiseri Stepan Şaumyan hakkında şunları yazmıştır: “Şaşırtıcı olan, müsavat ideolojisi konusunda tehditkar bir tavır alan Bolşevik hükümetinin Transkafkasya temsilcisi Şaumyan’ın, işgal altındaki Türkiye topraklarında Ermenistan’ın özerklik ilanına ilişkin Lenin tarafından imzalanan kararnameyi cebinde taşımasıdır. Bu fermana göre Şaumyan, “mazlum Ermeni halkının yüzyıllardır kurguladığı milli fikri hayata geçirmek için” Ermeni örgütlerine yardım sağlamayı taahhüt etmişti. Büyük olasılıkla, Şaumyan’ın elindeki bu belgenin etkisiyle, Şehir Duması’ndaki Kurucu Meclis’i dağıtan Bolşevikleri makineli tüfekler ve bombalarla tehdit eden Taşnaksutyun’un partisi, şimdi onlarla yakın temasa geçerek askeri bir ittifak kurdu. Şaumyan başkanlığındaki Bakü İşçi ve Asker Şurası, Ermeni alaylarının ve Taşnaksutyun partisinin yardımını sağladı ve Müslüman örgütlere karşı acımasız taktiklere başladı. Önlerinde serbestçe dolaşan Ermeni alayı askerlerini ve Müslüman alayını örgütlemek için Tiflis’ten gelen subayların polislerce gözaltına alındığını gören Müslüman halk, doğal olarak öfkelenmek zorunda kaldı. Nihayet gün geçtikçe büyüyen ve 17 Mart’tan 21 Mart’a kadar süren 1918 olaylarının sebebi haline gelen bu provokatörün attığı kıvılcımla bölge ateşlendi.” (Расулзаде, 2010: 48).

Böylece M.E. Resulzade, Bolşevik liderini açıkça Ermeni askerleri ve Taşnaklarla işbirliği yapmakla suçladı ve onları 1918’deki kanlı Mart olaylarının tetikleyicileri olarak nitelendirdi. Resulzade, Bolşeviklerin Ermeni alaylarının da katılımıyla Bakü ve birçok vilayette 10 bine yakın Müslümanı öldürdüğünü belirtti. O, Ermenileri “Rusya’nın Türklere karşı geleneksel müttefikleri” olarak nitelendirdi. Eserinde Sovyet tarihçiliğinin iddia ettiği gibi Mart olaylarının sınıfsal niteliğine ilişkin tezi tamamen reddetmiştir. Resulzade, bu olayları açıkça “savunmasız Müslümanların acımasızca katledilmesi” olarak değerlendirdi. Olayları şöyle anımsıyordu: “Toplar, makineli tüfekler, Ermeni askerlerinin yayılım ateşi, uçaklar, savaş gemilerinden atılan ateşler; her şey Müslümanların yaşadığı bölgeleri hedef alıyordu. Adetaüzerlerine ateş yağdı, cehennem indi.” (Расулзаде, 2010: 49). Resulzade daha 1921 yılında Azerbaycan’da ve Türkiye’de yaşanan olaylar arasındaki bağlantıya dikkat çekmişti. Ona göre kanlı katliam, Ermeniler tarafından “Rus birliklerinin işgal ettiği Türk topraklarında, ardından Kars bölgesi ve Erivan ilinde” Müslümanlara karşı gerçekleştirildi.

Resulzade'ye göre Yüzbaşı Movsesian ve General Areşev'in Kars bölgesinde Müslümanlara karşı yaptığı katliamlar, Dünya Savaşı sırasında (1915) Rus Kazaklarının yaptığı dehşetleri unutturmuştur. Resulzade, benzer haberlerin Erivan vilayetinden de geldiğini belirtmektedir. Kanıt olarak da Transkafkasya Seymi'nin Erivan'daki olayları araştırmak ve mağdurlara yardım sağlamak üzere gönderdiği heyet başkanının raporunu göstermektedir. İbrahim Ağa'nın aktardığı raporda, Ermenilerin 211 Müslüman köyünü yok ettiği, mülteci sayısının 100.000'e ulaştığı belirtilmektedir. Düşünür bu olayın tesadüfi değil, Ermeni ulusal çoğunluğunun sağlanmasına yönelik özel bir plana göre gerçekleştirildiğinin altını çizmektedir (Расулзаде, 2010: 49).

Resulzade ayrıca Transkafkasya Seymi'nin Ermeni temsilcilerinin davranışları hakkında da bilgi vermektedir. Eserinde, Ermeni askeri Amazasp Avetisov ve Rus topçu Petrov'un Şamahı, Salyan, Lenkeran, Guba, Navai ve Kürdemir'in Müslüman halkına neler yaşattıkları ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Gence tehlikeydi. Resulzade, Karabağ Ermenilerinin Bakü Bolşevikleriyle birleşerek tüm Azerbaycan'ı ateşe vermek için tek bir plan hazırladıklarını yazmaktaydı. Şaumyan'ın gazetesinden alıntı yapıyordu: "Özerklik elde edeceksiniz ama yıkım olacak." Yani Bolşevikler ve Ermeniler, Azerbaycan Müslümanlarının özerkliğine karşı birleşik cephe olarak hareket etmekteydiler.

Trabzon'da Transkafkasya hükümeti ile Türk tarafı arasındaki görüşmede Türkler Dünya Savaşı'nda önceki sınırların kabul edilmesini teklif etti. Müslümanlar temsilciler Brest-Litovsk'a uyacaklarına dair tutum sergilediler. Buna göre Transkafkasya hükümeti, askeri tazminat karşılığında bir zamanlar Ruslar tarafından Türklerin elinden alınan üç ilden vazgeçmek zorunda kalacaktı. Zaten Kars, Ardahan ve Batum Brest-Litovsk Antlaşması gereği Bolşevik hükümeti tarafından Türkiye'ye verilmişti. Ermeniler ve Gürcüler "Savaşsız Türkiye'ye teslim olmayacağız" dediler. Bu durumda Müslümanların durumu çok zordu. Durumun ciddiyetinin farkına varan Trabzon barış heyeti, Ermeni, Gürcü ve Türk temsilcilerinin oy birliğiyle Türkiye'nin ultimatoomunu tartışmaya açtı. Ancak Gürcü Menşeviklerin ve Ermeni Taşnakların çoğunlukta olduğu Seym savaş kararı aldı. Konferans sona erdi, savaş başladı ve heyet Tiflis'e döndü. Ancak heyet yoldayken savaş fiilen sona erdi ve Türkler kazandı. Gegeçkori hükümeti düştü ve yerine barışsever (Çhenkeli) kabine geldi. Batum'da yeni görüşmeler başladı (Расулзаде, 2010: 53-55). Resulzade, Transkafkasya

birliklerinin yenilgisine ve teslim olmasına Türkiye’den nefret eden Ermenilerin sebep olduğunu açıkça ifade etti.

Resulzade, Bolşeviklerin ve Taşnakların Kafkas Müslümanlarına karşı yaptıkları zulümlere Transkafkasya Seymi’nin tepkisizliğini de göz ardı etmedi. Resulzade, Nuri Paşa komutasındaki Türk birliklerinin Müslüman halkın özgürleştirilmesindeki yardımını detaylı bir şekilde anlattı. Resulzade Direktuvarın (Sentrokaspi diktatörlüğüne atıfta bulunarak - Temmuz 1918’de Baksovyet’in istifasından sonra Bakü’nün Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu tarafından ele geçirilmesine kadar Bakü’de faaliyet gösteren hükümet) İngilizlerin Bakü’ye davetini ve Almanların Türk birliklerinin Gürcistan üzerinden Bakü’ye ilerlemesini geciktirmesini detaylı bir şekilde tasvir ediyordu. Bu nedenlere göre Bakü’nün kurtuluşunun 15 Eylül’e ertelendiğini yazıyordu.

Resulzade’nin “Azerbaycan Cumhuriyeti” adlı eserinde de 7 Aralık 1919’da Azerbaycan Parlamentosu’nun açılmasının engellenmesinde Ermenilerin rolü anlatılmaktadır. Resulzade, Ermeni örgütünün düşmanlığının ve inatçılığının çok açık olduğunu belirtmektedir. Hükümet başkanı F.H. Hoyski, Müsavat partisi ve Milli Şura’da çoğunlukta olan sol grup liderleriyle birlikte Rusların ve Ermenilerin hükümete katılabileceğini söylediler. Resulzade, İngiliz işgal komutanlığının Azerbaycan hükümetiyle tam bir mutabakat içinde olduğunu belirtmektedir. Azerbaycan Parlamentosu’nda sadece 85 milletvekili vardı. 10 yer Ermeniler, geri kalanı ise Türkler, Ruslar vb. Aitti (Paculzade, 2010: 69).

Resulzade, İngilizlerin önderliğiyle Nahçıvan ve Karabağ’ın Azerbaycan’la idari ilişkisinin tanınmasına ilişkin anlaşmanın sağlandığının mümkün olduğunu kaydetmektedir (Paculzade, 2010: 64). Ermeniler İngilizlerin bu tutumunun beğenmediler. “Bugüne kadar İngiliz komutanlığını öven Rusya ve Ermenistan basını, bir gün önce taptıklarılarına karşı kaba bir şekilde hakaret etmeye ve küfretmeye başladı.” (Paculzade, 2010: 54-55). Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni gruplar Rus ordusunun bir parçası olarak faaliyet gösteriyor ve bu nedenle kendilerini İngilizlerin müttefiki olarak görüyorlardı. Ermeniler, İngilizlerin Kafkasya’ya davet edilmesinden yanaydı ve “Ermeni meselesinde” onların desteğini umuyorlardı. Ancak İngilizler, Ermenilerin umutlarını yerine getirmeyerek onların öfkeli tepkisine neden oldu.

Resulzade ayrıca, Azerbaycan parlamentosunun İngiliz komutanlığından, Biçerahov’un Rus birliklerinin ve müttefik güçlerin parçası olmayan ve kamu düzenini bozmaktan başka bir

faýda sağlamayan Ermeni birliklerinin Azerbaycan'dan çekilmesi yönündeki talebini kabul ettiğini belirtmektedir. Bu nedenle Biçerahov alayı 48 saat içinde Bakü'den ayrılmalı ve Ermeni birliklerini dağılmalıydı (Расулзаде, 2010: 64).

M.E. Resulzade, pan-Kafkasya entegrasyonu ve Kafkas Konfederatif Birliği'nin kurulmasına yönelik çeşitli projeleri açıkça desteklemekteydi (Абуталыбов, 2011: 12). Bilindięi üzere Ermeniler 1918-19'da güney cumhuriyetlerinin konferanslarını boykot etmişlerdi. 16 Haziran 1919'da Azerbaycan-Gürcistan arasında Savunma Antlaşması'nın imzalanmasının sonra Ermenistan hükümetine de benzer bir antlaşma teklif edildi. Fakat onlar bu teklifi reddettiler. Azerbaycan parlamentosu, Ermeni siyasetçilerin isteksizliğine rağmen Ermenistan'la mevcut sorunlara barışçıl bir çözüm bulunmasını umuyordu. Bu amaçla 25 Nisan 1919'da Tiflis'te düzenlenen Transkafkasya konferansına katılmış, 1920'de Bakü'de Ermenistan-Azerbaycan konferansını organize etmiştir. Bu konferansta Azerbaycan hükümeti, Transkafkasya Cumhuriyetlerini yabancı güçlerden korumak için Transkafkasya Konfederasyonu'nun kurulmasını önerdi (Расулзаде, 2010: 75). Ancak Ermeniler her zamanki gibi birleşme girişimlerini protesto ettiler.

Hatta muhaceretteki Ermeni temsilcileri Azerbaycanlılara yönelik saldırılar devam etmiş ve Türklere karşı birbiri ardına çeşitli eserler yayınlamışlardır. M.E. Resulzade Azerbaycan halkının çıkarlarını savunarak onlara karşı çıkıyordu. Zarevand'ın "Türkiye ve Panturanizm" ve A. Khondkaryan'ın "Türkiye'nin Hizmetinde" adlı eserlerini eleştirdi. Bu eserlerde, Türk-Tatar ayrılıkçılarının asıl hedefinin hayatlarını düzenlemek değil, Rusya'yı bırakıp Türkiye'ye katılmak olduğu belirtilmektedir (Расулзаде, 1930: 3). Resulzade ise her zaman Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı fikrini savunmaktaydı.

Resulzade, eserlerinde Kafkasya'daki Müslüman halklara karşı yapılan adaletsizlikleri de göstermiştir. Ermeni ve Gürcülerin Çarlık döneminde askerlik yaptığını, dolayısıyla fiziki varlıklarını korumaya yönelik modern askeri yöntemlere aşına olduklarını belirtmiştir. Müslümanlar ise Hanlıklar döneminde kullandıkları savunma yöntemlerini bile unutmuşlardır. 1918-20'de çok sayıda Hristiyan albay ve general vardı. Buna karşılık Azerbaycanlı subaylar parmakla sayılabilecek kadar azdı (Расулзаде, 2010: 66).

Ermeni kilise okulları ve Gürcü soylularının teşkilatlarına bağlı milli okullar uzun yıllar Ermeni ve Gürcü eğitimini yaygınlaştırırken Müslümanlara böyle bir ayrıcalık tanınmamıştı.

Milli eğitim, eski usulle özel okullarda ve cami medreselerindeki öğretimle sınırlıydı (Расулзаде, 2010: 60).

Resulzade, Azerbaycanlıların ayrı bir milli devlet yaratmaya çalıştıklarını sürekli vurguladı. Dolayısıyla bunu ancak “Rus emperyalizminin gönüllüleri veya Rusya’nın köleleri” algılayamazdı (Расулзаде, 1930: 8). Düşünür, Ermenilerin Rus yurtseverliği, sadece Rus edebiyatını ve basınına fetişleştirmeleri karşısında şaşırıldığı ifade ediyordu. M.E. Resulzade, Ermenileri Rus emperyalizmini savunmakla suçladı. Rusya’daki Ermenileri, Türkiye’deki Ermenilerle aynı kaderin beklediğini belirtti. M.E. Resulzade, Ermenilerle Farsların Türkiye’ye karşı bilinçsiz düşmanlığa ve komşularına karşı düşmanlığa dayanan “Aryan birleşmesi” konusuna da şüpheyle bakmaktaydı. Ermenilerin Rusya’dan ayrılarak İran’a katılması düşününün de onu şaşırttığını vurgulamıştı (Расулзаде, 1930: 11).

Sonuç

Resulzade hayatı boyunca Azerbaycan halkının ve Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığı için çabaladı. Aynı zamanda Kafkasya entegrasyonu fikrini de desteklemiş, manevi ve etik potansiyeli nedeniyle Ermenilerin Kafkas Konfederasyonu projelerine katılmasına hiçbir zaman karşı çıkmamıştır. Ermenilerin Azerbaycan Parlamentosu’na katılımına ve Cumhuriyetin yönetimi altındaki yaşamlarına karşı da konuşmamıştır. Fakat Azerbaycan’ın bağımsızlığına ve devletine karşı çıkan Ermeni milliyetçilerinin tutumu yapıcı değildi.

Kısaca Mehmed Emin Resulzade milliyetçi değildi, hayatı boyunca Rusya’nın tüm tutsak halklarını, özellikle Kafkasya halklarını ortak düşman olan Bolşevizme karşı birleşmeye çağırmıştı.

Kaynakça

- Абрамян Э. (2006). Кавказцы в Абвере. Москва.
- Азербайджан, 12 ноября (30 октября) 1918, № 33.
- Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. (Документы и материалы) (1998). Баку: Азербайджан.
- Айдын Балаев (2009). Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). Москва: Издательство «Флинта».
- Али Абасов (2001). Ислам в современном Азербайджане: образы и реалии, Азербайджан и Россия: общества и государства. Москва.
- Алиева Севиндж (2013). Планы по объединению Кавказа и позиция М.Э.Расулзаде// Роль России в исторических судьбах народов Кавказа. Материалы международной научной конференции (26-27 февраля 2013 г., г. Махачкала). Махачкала: АЛЕФ.
- Алиева Севиндж (2020). Мамед Эмин Расулзаде о дашнаках// Qafqazşünasların 2-ci Beynəlxalq Forumu 2nd International Forum Of The Caucasus Studies Scholars, 23-24 May / May, 2019, Bakı / Баку, 1-CiKitab, Bakı.
- История общественно-культурного реформаторства на Кавказе и в Центральной Азии (XIX - начало XX века) (2012). Самарканд.
- Мамед Эмин Расулзаде (2010). Сборник произведений и писем/ Сост., предисл. и примеч. С.Исхаков. Москва: Флинта.
- Рамиз Абуталыбов (2011). Мамед Эмин Расулзаде и Кавказская Конфедерация. Москва: Изд-во социально-политическая мысль.
- Расулзаде М.Э. (1930). О Пантуранизме В связи с кавказской проблемой. С предисловием Н.Жордания. Париж: К.Н.К.
- Расулзаде Мамед Эмин (2010). Азербайджанская Республика, Расулзаде Мамед Эмин. Сборник произведений и писем/ Сост., предисл. и примеч. С.Исхаков. Москва: Флинта.
- Свентоховский Тадеуш (2001). Становление национальной идентичности в Азербайджане, Азербайджан и Россия: общества и государства. Москва.